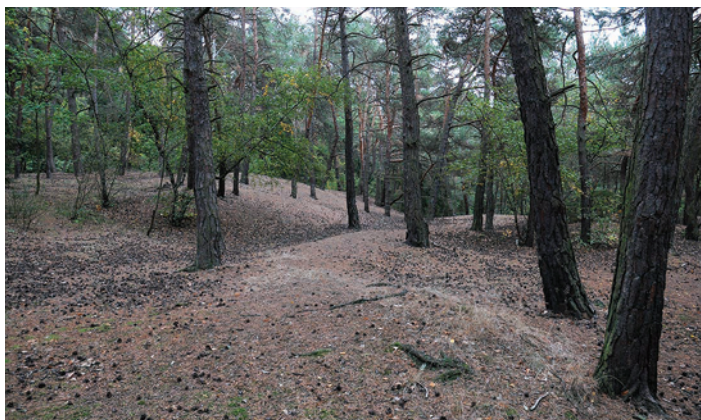

Úvahy nad průmyslovými krajinami České republiky

Věra KUČOVÁ; Karel KUČA

ANOTACE: *Autoři se snaží vytvořit nástin typologie krajin formovaných průmyslem na území České republiky. Jakkoli velká továrna sama o sobě však nevytváří průmyslovou krajinu, ale pouze doklad či jen „stopu“ průmyslu v krajině. Článek se proto snaží konkretizovat pojem průmyslové krajiny obecně i na konkrétních příkladech v České republice a studuje tento typ krajiny v kontextu obecné základní kategorizace historických kulturních krajin, v níž průmyslové krajiny dosud chybějí. Popisuje specifické rysy, kterými se průmyslové krajiny odlišují od ostatních typů kulturních krajin, a také související problémy jejich případné památkové ochrany.*

1

2

Nástin typologie krajin formovaných průmyslem v České republice

Pro téma průmyslového dědictví již existuje poměrně bohatá literatura reflektující situaci zejména v některých západo- či severoevropských zemích. Rovněž v České republice se v posledních desetiletích velmi rozšířilo poznání i popularizace industriálního dědictví. Odborné práce dosud představují především soupisy či topografie věnované jednotlivým industriálním stavbám či jejich areálům, pokročilé je tedy mapování památek a stop průmyslu v sídlech a v krajině. Otázka průmyslové krajiny jako určité nadstavby však dosud nastolena nebyla.

V současnosti probíhající výzkumný projekt programu NAKI II *Identifikace a prezentace památkového potenciálu historické kulturní krajiny České republiky* usiluje mimo jiné o vytvoření typologie historické kulturní krajiny na našem území.¹ Nedílnou součástí tohoto projektu je proto i otázka průmyslových krajin.

Již na základě běžné zkušenosti je zřejmé, že průmysl ovlivnil mnoho oblastí České republiky, a to v různé míře a různou formou. Základem případného typologického dělení tedy musí být roztřídění průmyslem formovaných krajin do vnitřně sourodých kategorií. K tomuto účelu se nabízí stát ve vynikající a přitom velmi srozumitelné a obecně respektované práci Marilyn Palmerové a Petera Neaversona² o in-

dustriální archeologii, vydané již téměř před dvaceti lety. V kapitole věnované typům průmyslových krajin³ definuje ve Velké Británii, o jejímž vůdčím postavení v průmyslové revoluci nelze pochybovat, čtyři typy průmyslových krajin: lineární krajiny⁴ (podél vodního toku či například železnice), hornické krajiny metalických rud,⁵ krajiny textilní výroby⁶ a městské krajiny.⁷ Na první pohled je zřejmé, že jde pouze o některé typy průmyslových krajin, protože v této typologii chybí tak výrazné typy průmyslové krajiny, jaké představují například krajiny hlubinné těžby černého uhlí, povrchové těžby hnědého uhlí či dobývání a zpracování jiných surovin (kámen, vápenec, kaolin aj.). Pokusme se tedy o nástin typologie průmyslových krajin České republiky, která v celoevropském rámci patřila a stále patří mezi velmi rozvinuté průmyslové státy.

1. Hornické krajiny metalických rud

Zejména drahé kovy byly vždy vyhledávanou komoditou, jejíž těžba se intenzivně rozvíjela – i na našem území – již od středověku. Takové preindustriální (protoindustriální) montánní krajiny jsou tedy vůbec nejstaršími krajinami formovanými činností průmyslového (těžebního) charakteru, a to několik století před nástupem průmyslové revoluce. Dobývání nerostů hornickým způsobem má přirozeně těžišť

Obr. 1. Kaňk (Kutná Hora), výrazná reliktní montánní krajina na úbočí kopce. Foto: Karel Kuča, 2015.

Obr. 2. Komáří Vížka (Krupka), mohutná propadlina ukazuje, že dopady preindustriální montánní činnosti na krajinu mohou být velmi výrazné. Foto: Věra Kučová, 2012.

v podzemí, ale výrazně se projevovalo i na povrchu. Vedle budov zpracovatelských provozů jde zejména o odvaly vytěžené hlušiny. Ještě výrazněji se na povrchu uplatňují propadliny, ať již z doby těžby, nebo druhotně vzniklé. Nedílnou součástí montánních krajin je vodní systém.

■ Poznámky

1. „Identifikace a prezentace památkového potenciálu historické kulturní krajiny České republiky“ (kód projektu DG16P02M034).

2. Marilyn Palmer – Peter Neaverson, *Industrial Archaeology. Principles and Practice*. London – New York 1998.

3. Ibidem, kapitola Types of industrial landscapes, s. 25–42.

4. Ibidem, kapitola Linear landscapes, s. 25–29.

5. Ibidem, kapitola Metalliferous mining landscapes, s. 29–32.

6. Ibidem, kapitola Landscapes of textile industries, s. 32–35.

7. Ibidem, kapitola Townscapes, s. 35–42.

3

4

Jednak bylo nezbytné odvádět vodu z podzemí, jednak byla nutná pro pohon nejrůznějších zpracovatelských zařízení a technologické procesy. Voda musela být někdy přiváděna z velké dálky, takže nedílnou součástí montánních krajin jsou jak přívodní a odvodní kanály, tak zásobní nádrže, popřípadě nádrže usazovací. Právě vodní systém obvykle pokrývá mnohem větší území než samotné těžební lokality. Ložiska drahých nerostů se často nacházela v místech dosud neobydlených, zvláště pokud to bylo v horách. Další nedílnou součástí montánních krajin jsou proto sídla vzniklá a rozvíjející se v přímé vazbě na dolování. Řada z nich získala privilegované postavení svobodných horních měst. Tato sídliště, zvláště v horské krajině, byla převážně monofunkční, závislá na dovozu potravin a dalšího zboží. Montánní krajiny proto nepřímo ovlivnily i intenzitu zemědělské produkce a dálkový obchod se zemědělskými komoditami ve vzdálenějších, níže položených oblastech.

S nástupem průmyslové revoluce se montánní revíry, kde byla těžba nadále zisková, dále rozvíjely, využívajíce nových zdrojů energie (parní stroje, později elektřina). Zdokonalený geologický průzkum otevřel těžbě i území zcela nová. Těžba nerostů i jejich zpracování průmyslovými metodami měly přirozeně mnohem větší dopad na krajinu než tradiční hornictví.

Česká republika patří mezi země s vůbec nejpestřejší geologickou skladbou v Evropě a v ní byly a částečně ještě jsou metalické rudy zastoupeny velmi bohatě. Zvláště drahé kovy se od středověku dobývaly v řadě míst a oblastí a po různé dlouhou dobu.

Pozůstatky středověké těžby stříbra najdeme například přímo ve městě *Kutná Hora* a zejména na kopci *Kaňk* nad městem (i ve stejnojmenném horním městě). Vznik obou měst v hustě zalidněné a zemědělsky využívané sídelní krajině středního Polabí byl podmíněn výhradně hornictvím. Velmi dobře dochovaná reliktní montánní krajina Kaňku či jinde v zázemí Kut-

né Hory dosud není památkově chráněna, i když reprezentuje přední lokalitu tohoto typu na našem území a skýtá i potenciál doplnění prezentace hornické historie Kutnohorská. Prostorově je ovšem území s doklady těžby relativně omezené.

Nejvýznamnější oblastí těžby stříbra u nás, zejména v novověku, byly *Krušné hory*. Čtyři poměrně rozsáhlá území reliktní hornické krajiny jsou od roku 2014 chráněna jako krajinné památkové zóny, které (spolu s montánními památkami na saské straně hor) dokonce aspirují na zařazení mezi světové dědictví, neboť rozsah dochovaných reliktních dolování nejen pod povrchem, ale také na povrchu je skutečně mimořádný a vyznačuje se také pozoruhodnou autenticitou.⁸ Po vrcholném období těžby v 16. století dolování spíše skomíralo, zůstalo omezené pouze na některé lokality, popřípadě zcela zaniklo. Na druhé straně zde historický obraz dolování doplňují i doklady zcela novodobé těžby, například uranových rud. Zpracování vytěžené rudy by nebylo možné bez vodního pohonu, proto jsou nedílnou součástí zdejší montánní krajiny jak vodní nádrže, tak důmyslné a často velmi dlouhé vodní kanály. Montánní krajiny Krušnohoří jsou jedinečné i tím, že v přímé vazbě na intenzivní důlní činnost vznikla i veškerá zdejší sídelní struktura. Tak vysoko položená města nebo odlehle sídelní shluky by v jinak nehostinné horské krajině (většina horních měst leží ve výšce 750–1 020 m n. m.) nemohly bez mimořádné ekonomické motivace vzniknout. Některá z těchto měst jsou pozoruhodná i v urbanistickém ohledu. Horní Blatná je typickým příkladem pravidelně řešeného saského renesančního horního města krušnohorské oblasti. Předobrazem tohoto uspořádání byla lokace blízkého Marienbergu, jímž lékař, matematik a urbanista Ulrich Rülein von Calw v roce 1521 definoval zcela nový renesanční koncept města na schematickém šachovnicovém půdorysu odvíjejícím se od centrálního

Obr. 3. Brod (Příbram), šachta č. 15 Uranových dolů Příbram s velkou haldou. Foto: Karel Kuča, 2008.

Obr. 4. Háje (Příbram), odval šachty č. 16 Uranových dolů Příbram. Foto: Karel Kuča, 2016.

čtvercového náměstí, přičemž celá osnova je pootočená o 45 stupňů vůči světovým stranám. Toto schéma bylo svěbytným naplněním italských snah o nalezení formy ideálního města a záhy se stalo také ideovým projevem luteránské společnosti, aplikovaným pak v rámci nově zakládaných luteránských měst až hluboko do 17. století. Horní Blatná byla prvním případem jeho uplatnění na českém (v té době však saském) území. Následoval nedaleký Boží Dar⁹ a později se toto schéma uplatnilo také u dalších našich horních měst nejen v Krušnohoří.

Velmi významnou oblastí dolování stříbra i jiných kovů je také *Slavkovský les* s centry v Horním Slavkově, Krásné a zaniklé Čisté (Město Litrbachy). Také zde se zachovala řada cenných a autentických důlních děl i dalších doprovodných staveb včetně Dlouhé stoky zajišťující přísun vody.

Specifickou hornickou krajinou metalických rud je *Příbramsko*. Tradiční těžba stříbra

■ Poznámky

⁸ Vladislava Valchářová, Montanregion Erzgebirge / Hornický region Krušnohoří, projekt světového kulturního dědictví UNESCO, *Zprávy památkové péče* LXIV, s. 361–362. – Olga Bukovičová – Jitka Vlčková, Česko-saský projekt Středoevropská kulturní krajina Montanregion Krušnohoří/Erzgebirge – cesta ke světovému dědictví UNESCO, *Zprávy památkové péče* LXXII, s. 56–59. – Dále viz též článek Olgy Bukovičové v tomto čísle ZPP.

⁹ Jan Hanzlík, Město a jeho koncept, in: Tomáš Karel – Alžběta Kratochvílová (edd.), *Proměny montánní krajiny: Historické sídelní a montánní struktury Krušnohoří*, Locket 2013.

5

6

7

8

s centrem v Březových Horách byla po polovině 20. století nahrazena dobýváním uranových rud, které zasáhlo mnohem větší území. Více než padesátiletá, odborně fundovaná působnost tamního Hornického muzea přispěla k zachraně velkého množství památek na těžbu rud. Jako jedno z prvních zařízení u nás usiluje muzeum o komplexní obraz hornického oboru, když uchovává nejen doly a šachetní/jámové budovy, ale obnovena byla i cáchovna nebo hornická chalupa. Obraz krajiny simulují i venkovní expozice důlní techniky a repliky vybraných mechanismů. Je ovšem potřebné vnímat, že jde pouze o zlomek území, které bylo těžbou dotčeno a jehož industriální obraz dodnes ve velké míře spočívá kromě důlních objektů také na řadě dochovaných vysokých hald po uranové těžbě.

Kromě těchto plošně většinou rozsáhlých území u nás existuje řada menších lokalit dobývání metalických rud, s různou mírou dochování reliktů po těžbě (například *Zlaté Hory*, *Ratibořské Hory* a mnoho dalších).

2. Krajiny hlubinné těžby černého uhlí

Černé (kamenné) uhlí bylo jako důležitá surovina rozpoznáno relativně pozdě, především v souvislosti s vynálezem, respektive zdokonalením parních strojů. Jde o surovinu, jejíž využití v dopravě, průmyslu i výrobě energie podmiňovalo nástup průmyslové revoluce. Předchozí individuální dobývání uhlí mělo zcela zanedbatelný význam. Skutečná těžba černého uhlí se tak rozvinula až v průběhu 19. století, a to již výhradně průmyslovými metodami. Charakter uhelných slojí přitom ve všech našich kamenouhelných revírech vyžadoval hlubinný způsob těžby. Největším revírem je ostravsko-karvinský, tvořící výběžek hornoslezské uhelné pánve, následují kladenský, nýransko-zbůžský, rosicko-oslavanský a méně koncentrovaný žaléřsko-svatoňovický.

Samotná těžba se v krajině vždy projeví vznikem velkých důlních areálů s typickými vysokými těžními věžemi. Dalším důsledkem je postupný vznik výsypk (hald), na něž se různými způsoby dopravuje vytěžená hlušina, popřípadě odkalovacích nádrží. Jednotlivé důlní provozy vy-

Obr. 5. Doly, dříve Karviná (Fryštát), soulep císařských otisků map stabilního katastru z roku 1836 ukazuje krajinu v její tradiční zemědělské podobě. První důlní díla ještě obraz krajiny téměř neovlivňovala. WMS mapová služba Moravskoslezského kraje: http://mapy.msk.cz/arcgis/services/public2/podklad_cis_otisky/MapServer/WMSServer?, vyhledáno 18. 6. 2017.

Obr. 6. Doly, dříve Karviná (Fryštát), stejné území na ortofotomape z 50. let 20. století ukazuje totální proměnu charakteru krajiny, již dominují velké důlní provozy, jejichž činnost vznikají v území velké odvaly. Sídlní strukturu staré vsi doplnily nové obytné čtvrtě a kobercovité hornické kolonie. <http://kontaminace.cenia.cz/>, vyhledáno 18. 6. 2017.

Obr. 7. Doly, dříve Karviná (Fryštát), stejné území na aktuální ortofotomape. Osídlení prakticky zaniklo, stejně jako Důl Jindřich (vlevo). Nadále je v provozu pouze závod ČSA Dolu Karviná (vpravo nahoře). Krajina je zčásti rekultivována, zčásti zarůstá, prolákliny vzniklé poklesy v důsledku poddolování zaplavila voda. WMS mapová služba ČÚŽK: <http://ags.cuzk.cz/arcgis/services>, vyhledáno 18. 6. 2017.

Obr. 8. Doly, dříve Karviná (Fryštát), těžní věže Dolu Gabriela přežívají ve zcela proměněném kontextu jinak asanovaného areálu, ve kterém probíhá přirozená přírodní sukcese. Foto: Karel Kuča, 2012.

9

žadovaly napojení na železnici včetně vzniku seřadovacích nádraží. Příliv pracovníků vedl k růstu stávajících měst i vesnic a zakládání nových kolonií, často v bezprostředním sousedství dolů. Jenom menší důlní revíry zůstaly monofunkční a omezily se pouze na dobývání a export uhlí. Ve většině ostatních se naopak rozvinuly i návazné průmyslové obory, pro něž bylo uhlí základní surovinou: koksovny, elektrárny, teplárny a zejména hutě (železářny a ocelárny). Situování těchto velkých závodů do blízkosti těžby bylo logické, neboť znamenalo výraznou úsporu dopravních nákladů. Je zřejmé, že taková koncentrace průmyslu dále zvyšovala nároky na dopravní strukturu, vzájemné provázání technologických toků i další kapacity pro ukládání odpadních produktů výroby. Je proto logické, že právě oblasti těžby černého uhlí s navazujícími zpracovatelskými provozy představují průmyslové krajiny vůbec nejrozsáhlejší, s nejkoncentrovanějšími doklady industriálního dědictví.

Nejvýraznějším příkladem velmi rychlého vývoje těžební krajiny u nás je *ostravsko-karvinský revír*. Ještě mapy stabilního katastru z 30. let 19. století zachytily tuto oblast jako území zemědělské výroby s nezanedbatelným podílem lesů a také (což se málo ví) velkých rybníčních soustav. Rozvoj průmyslu tehdy teprve začínal a kromě nejstaršího malého areálu pozdějších Vítkovických železáren a lokálních malých kutišť černého uhlí se v krajině ještě nijak neprojevoval.

Vrcholnou industriální podobu celé oblasti a rozsah proměny krajiny během necelé století nejlépe zachytily ortofotomapy z poloviny 20. století. Určujícími hmotnými atributy průmyslové krajiny se staly doly, železářny a další průmyslové areály, které krajinu přetvořily nejen samy o sobě, ale i důsledky svého provozu, které se projevovaly proměnami velkých ploch i související dopravní infrastrukturou (haldy, odkaliště, průmyslové lanovky a dopravníky). Industriální rozvoj vedl nejen

k proměně Moravské Ostravy v průmyslové velkoměsto (které téměř zastínilo blízkou Opavu), ale též k městskému rozvoji dalších blízkých lokalit (Vítkovice, Mariánské Hory, Přívoz), k rozvoji bytové výstavby obecně a zejména ve slezské části revíru se projevil kobercovou strukturou hornických a dělnických kolonií.

Krajina ostravsko-karvinského revíru se ovšem v posledním čtvrtstoletí opět radikálně proměnila. Podíváme-li se na celé území dnes, spatříme zcela odlišný obraz. Zásoby uhlí byly již prakticky vyčerpány a těžba až na několik výjimek skončila. Hutní výroba se omezila na historicky nejmladší Novou huť. To, že stavební památky hornictví a hutnictví nezmizely z moravské části aglomerace úplně, je zásluhou především památkové péče, která například – různé úspěšně – brání i rozebírání a recyklaci velkého objemu kovových součástí industriálních objektů. Jejich rychlá koroze a související hrozby pro návštěvníky, ale i vlastníky a správce takových areálů jsou výzvami, jaké musely řešit i jiné země se srovnatelně velkými průmyslovými areály.¹⁰

Ještě výrazněji než industriální celky v Ostravě se proměnila slezská (zvláště karvinská) část revíru. Také zde byla většina industriálních areálů zlikvidována, kromě toho zde však v důsledku poddolování došlo a stále ještě dochází k rozsáhlým poklesům území. Kromě redukce stavebních svědků těžební a výrobní minulosti se na velkých plochách zcela změnila i modelace krajiny, v níž přibýly velké zaplavené plochy. Kobercové osídlení hornických kolonií i v důsledku toho prakticky zaniklo (část kolonií byla zbořena i z jiných důvodů, například hygienických). Rozsah takto významně proměněné krajiny je mimořádný. Zásadně redukováno bylo ovšem osídlení oblasti jako celek. Již v období socialismu došlo zároveň k výrazné koncentraci obyvatel do velkých sídlištních komplexů (Havířov, Fryštát, Orlová).

Obr. 9. Dolní oblast Vítkovických železáren s Dolem Hlubina na hranici Moravské Ostravy a Vítkovic je dnes největším industriálním areálem u nás, který prodělává úspěšnou konverzi, byť ani zde se nepodařilo zachránit všechny cenné součásti technologického toku a další se aktuálně odstraňují. Foto: Karel Kuča, 2014.

Popsané zákonitosti vývoje průmyslové krajiny se analogicky – i když v různé míře – uplatňují ve všech obdobných hornických revírech (Kladensko, Rosicko-Oslavansko, Nýřansko, Žacléřsko-Svatoňovicko aj.). Nejvýznamnější a relativně nejlépe dochované je Kladensko, kde se doly kromě koncentrovaného území kolem Libušína, Vinařic, Kladna a Brandýsku vyskytují i v širším okolí a kde srdce celé průmyslové krajiny tvoří velké kladenské hutě. Ostatní uvedené oblasti jsou již menší, s omezeným výskytem návazných provozů, a mimoto jsou dnes již převážně postprůmyslové či reliktní a někdy jsou v nich doklady těžby a průmyslu dokonce zcela torzální. Převážná většina dokladů průmyslové etapy vývoje zde nenávratně zmizela či stále mizí.

3. Krajiny povrchové těžby hnědého uhlí

V České republice se jedná zejména o velké pánve *podkrušnohorské oblasti* (Sokolovsko, území od Kadaně přes Most po Ústí nad Labem). Území dotčená těžbou jsou rovněž velmi rozsáhlá, míra přetvoření krajiny je totální. Od oblastí hlubinného dolování se Podkrušnohoří zásadně liší v několika ohledech. Rozvoj těžby zde začal poněkud později a až zhruba do třetiny až poloviny 20. století probíhal i zde převážně lokálním hlubinným způsobem. Také zde se proto průmyslová krajina nejprve vyvíjela podobně jako na Ostravsku, a to včetně například budování rozsáhlých hornických kolonií¹¹ a drobných provozů. Tato podoba krajiny následně ve druhé polovině 20. století rychle a téměř zcela zanikla přechodem na velkoplošný povrchový způsob těžby. Té ustoupily nejen předtím vzniklé průmyslové a obytné areály, ale i všechna starší sídla i celá krajina. Velkoplošná povrchová těžba totiž sama o sobě prakticky nepotřebuje vytvářet stavební díla (kromě velkých sídlišť v okolních městech pro

■ Poznámky

¹⁰ Miloš Matěj, Praktické příklady zachování průmyslového kulturního dědictví a jeho animace v oblasti Porúří ve Spolkové republice Německo, *Zprávy památkové péče* LXVI, 2006, s. 399–406.

¹¹ Část z nich mapuje pozoruhodná publikace Marta Pavlíková – Jiří Bureš – Alena Sellnerová, *Zaměstnanecká sídliště v severních Čechách mezi lety 1918–1938. Státní hornické kolonie*, Ústí nad Labem 2014.

10

11

12

Obr. 10. Kladno, panorama města od severovýchodu, s obřím hutním závodem Poldi v popředí. Foto: Karel Kuča, 2006.

Obr. 11. Vinařice (Kladno), důl Mayrau využívaný nyní jako Hornický skanzen. Foto: Karel Kuča, 2006.

Obr. 12. Kladno, vápenné pece Vojtěšské huti. Foto: Karel Kuča, 2006.

obyvatele zlikvidovaných sídel i pro další zaměstnance dolů, která jsou tak nedílnou součástí vývoje zdejší těžební krajiny). Vývoj tedy spočívá v neustálém rozšiřování totálně zničené (vytěžené) plochy. Vrcholná podoba takové krajiny tedy vlastně neexistuje, protože opuštěné plochy jsou (ze zákona musejí být) rekultivovány. Extenzivní rozšiřování těžby skončí buď v důsledku vyčerpání zásob uhlí, nebo (jako na Mostecku) přijetím ekologických limitů těžby. Samozřejmě, že ani podkrušnohorské pánve nejsou výhradně těžební oblastí, povaha využití území pro další účely byla ovšem determinována nižší kvalitou hnědého uhlí. Na rozdíl od výhřevnějšího černého a zejména koksovatelného uhlí lze hnědé uhlí nejsnáze využít prostou přeměnou v energii, ať již pro účely elektrárenské, či teplárenské. V Podkrušnohoří proto najdeme největší koncentraci tepelných elektráren v České republice (velká část uhlí se mimoto dováží do tepelných elektráren jinde v zemi, nebo k jiné distribuci). Kromě toho se na hnědé uhlí váží i rozsáhlé chemické závody (například Záluží).

Důsledkem industriální aktivity přitom není jen vytěžení rozsáhlých území a industriální využití dalších ploch (někdy i těch vytěžených), ale též zasypaní jiných částí krajiny (a sídel) výsypkami, jež rovněž výrazně formovaly obraz krajiny. Na Mostecku patří k největším Radovešická výsypka. Zatímco historické metalické doložení nezbytně vyžadovalo vodní sílu, předpokladem činnosti hnědouhelných povrchových

lomů je naopak eliminace vody, která by těžené plochy zatápěla. Součástí totální proměny mostecké části podkrušnohorského revíru je proto též soustava umělých vodních toků, které sbírají vodu přitékající z Krušných hor a odklánějí ji mimo uhelnou pánev. Mezi Pruněřovem a Chomutovem k tomu slouží Přivaděč Ohře–Bílina, mezi Chomutovem a Jirkovem navazuje Podkrušnohorský přivaděč a za Jirkovem přeložený tok řeky Bíliny.

V obou částech revíru byla již rozsáhlá území rekultivována, takže z hlediska reliktní krajiny již nejsou relevantní, protože jejich podoba je oproti industriální etapě zcela změněna. Tato „nová“ postindustriální krajina byla zčásti zalesněna, zčásti byly vytěžené plochy proměněny v rozsáhlá jezera (další se plánují) nebo pro jiné využití (autodrom, letiště). Přesto na Sokolovsku i Mostecku stále existují obrovské plochy, na kterých povrchová těžba buď ještě probíhá, nebo skončila v nedávné době. Je zřejmé, že i tato území budou v budoucnu rekultivována a tím zcela změněna.

4. Krajiny dobývání kamene a dalších surovin

Specifickou formou přetvoření krajiny jsou také lokality těžby dalších surovin, zejména kamenolomy. Jejich dopady na obraz krajiny jsou velmi různé, podle rozsahu a povahy těžby, při které mohou mizet i zcela charakteristické krajinné útvary. Součástí lomu jsou vždy návazné zpracovatelské provozy (drtiče na menší frakce), nebo dokonce závody, které

z lomového kamene produkují průmyslové výrobky či specifické komodity.¹² Jedna z nejkoncentrovanějších oblastí velkých kamenolomů u nás, kterou už můžeme považovat za těžební průmyslovou krajinu, leží mezi Prahou a Berounem, mezi vesnicemi Mořina, Svätý Jan pod Skalou a Vysoký Újezd. Soustřeďuje například velmi atraktivní lomy Velká a Malá Amerika, Solvayovy lomy a další. Podobná oblast (s obrovským lomem Čertovy schody) se nachází i jižně od Berouna a má přímou vazbu na tamní vápenky a cementárny. Obě tyto oblasti z velké části leží na území CHKO Český kras.

Ukončení těžby surovin se v krajině někdy projevuje druhotně spontánně zatopenými plochami, jako je například Hromnické jezírko (jež vzniklo závalem odvodňovací štol krátké po

■ Poznámky

12 Například společnost Kamenolomy, s. r. o., je výhradním výrobcem kameniva v České republice a jako součást technologického stavebního koncernu STRABAG patří k jeho největším producentům. Provozovny, lomy a jejich ilustrační fotografie lze nalézt na internetové prezentaci společnosti: <http://www.mineral-cesko.com/cz/provozovny-lomy/>, vyhledáno 24. 6. 2017.

13

14

15

zastavení těžby vitriolové břidlice), ale obvyklejší je ponechání opuštěného lomu přirozené sukcesi.

Specifickou těžební krajinou je oblast opuštěných *břidlicových lomů* v Nížkém Jeseníku (širší okolí Horního Benešova), které zde existují ve značné koncentraci, přičemž část z nich je nyní zatopena.

Výrazný krajinný rozměr má i koncentrace dosud aktivních velkých *kaolinových lomů* severně od Plzně (Kaznějov – Horní Bříza), na něž se vážou keramické závody.

Rozsáhlé těžební plochy tvoří v České republice *pískovny*, jež jsou aktuálně činné a mnohde v krajině velmi výrazné (Polabí, Haná aj.).¹³ Rovněž ukončení těžby štěrkopísku je předmětem různých typů rekultivací krajiny. Vytěžené plochy jsou v procesu rekultivace zaváženy ornici, osazovány trávou nebo jiným porostem. Protože nejvíce pískoven leží v nivách řek, vznikají již v průběhu těžby velké vodní plochy, jež jsou následně pouze upraveny pro koupání v přírodě. Po takové proměně, doplněné rekreační infrastrukturou, budou asi stěží považovány za posttěžební krajinu, jejich původ je však dobrý mít pro obecnou typologii průmyslových krajin na paměti.

5. Krajiny textilní výroby

Důvodem, proč je tento typ průmyslové krajiny v citované britské typologii vyčleněn,¹⁴ je nepochybně mimořádný význam textilní výroby v prosazení průmyslové revoluce na britských

ostrovech. Koncentrace textilních provozů nabyla mimoto v některých územích zcela specifické formy. V údolích pracovaly velké mechanizované textilky poháněné vodní energií, zatímco ve vyšších polohách přetrvávaly tkalcovské vesnice fungující faktorským systémem. Někteří podnikatelé budující textilky daleko od stávajících sídel zajistili pro své zaměstnance i podnikové bydlení. Nejlepším příkladem takové tovární kolonie je *New Lanark* ve Skotsku, cíleně vybudovaný filantropem a socialistickým utopistou Robertem Owenem, který byl v roce 2001 zapsán na Seznam světového dědictví.¹⁵ Součástí celku je i důmyslně navržený vodní systém zajišťující dostatek energie. V témže roce získal status světového dědictví i rozsáhlý krajinný celek s názvem *Derwent Valley* ve střední Anglii.¹⁶ Zahnuje nejen početnou skupinu textilek s vodním pohonem, ale i funkčně související celky bydlení a dopravní infrastrukturu včetně jezů na řece s četnými důmyslnými úpravami, které z této lokality tvoří symbolické místo industriální revoluce.

V českých zemích podobný příklad komplexně formovaného prostředí pro textilní výrobu a bydlení nenajdeme, i když textilní průmysl, zaměřený zejména na zpracování lnu a ovčí vlny (ale i dovážené bavlny), se v českých zemích v době rakouské monarchie stal jedním ze základních průmyslových oborů.¹⁷ Továrny a jejich soubory vznikaly podél vodních toků, ale vždy v poměrně úzké vazbě na dosavadní sídla, takže pro zajištění jejich provozu nebylo

Obr. 13. Lampertice (Žacléř). Důl Jan Šverma je dnes již téměř jediným výrazným pozůstatkem industriální podoby žacléřsko-svatoňovického revíru. Foto: Karel Kuča, 2017.

Obr. 14. Oslavany (Ivančice). Jednou z dominant průmyslové krajiny je též vysoká halda nad nádražím. Foto: Karel Kuča, 2017.

Obr. 15. Hromnické jezírko na k. ú. Hromnice (Plzeň) vzniklé činností lomu na vitriolovou břidlici. Foto: Karel Kuča, 2017.

třeba budovat nové urbanistické celky. Rozvoj textilní výroby ve větších městech tak u nás nezakládá svébytnou typologickou kategorii, ale je součástí kategorie městské průmyslové krajiny (viz dále). Asi největší takovou výrobní městskou krajinu představoval donedávna prstenec textilek v jižních a východních předměstích Brna (Trnitá, Zábřovice, Dornych a Cejl), využívající řek a mlýnských náhonů.¹⁸

■ Poznámky

13 Například společnost SP Bohemia, k. s., krátce po svém založení v roce 2000 převzala obchodní podíly ve společnostech zabývajících se těžbou a úpravou štěrkopísků a tyto provozy jsou rozloženy ve všech hlavních ložiskách písků a štěrkopísků. Obraz území s těžbou je dostupný na webu společnosti: <http://www.spbohemia.cz/fotogalerie/>, vyhledáno 24. 6. 2017.

14 Palmer – Neaverson (pozn. 2), kapitola *Landscapes of textile industries*, s. 32–35.

15 Viz <http://whc.unesco.org/en/list/429>, vyhledáno 24. 6. 2017.

16 Viz <http://whc.unesco.org/en/list/1030>, vyhledáno 24. 6. 2017.

17 Podrobně toto téma popisuje specializovaná monografie Michaela Ryšková – Petra Mertová, *Kulturní dědictví brněnského vlnářského průmyslu*, Ostrava 2014.

16

17

Známy je rovněž soubor textilních továren v Krnově, z nichž ta nejzachovalejší patří mezi vůbec první národní kulturní památky svého druhu.¹⁹ Velký monofunkční textilní areál má také Frýdek, jehož ochrana formou památkové zóny se zvažuje. Liberec jako někdejší centrum textilního průmyslu se bohužel již nereprezentuje rozsáhlým areálem Textilany, zdemolovaným na počátku 21. století. Aktuálně se jedná alespoň o ochraně Liebigova městečka, zaměstnanecké kolonie textilky, jež spoluvytvářela někdejší prosperitu města.

Nejvýraznějším územím s velkou koncentrací velkých textilních továren, které zásadně formují jeho charakter, je u nás severočeské Tanvaldsko, Rokytnicko a Frýdlantsko²⁰ a jeho širší okolí. Továrny se zde vážou na řeky a systémy náhonů, takže zde můžeme pozorovat i různé výrazné znaky lineární průmyslové krajiny (viz dále). Architektuře textilních továren zde byla mimoto věnována velká pozornost a obecně jde pravděpodobně o výtvarně nejzdobnější průmyslové budovy u nás. Ve vnímání krajiny sehrávají důležitou roli nejen díky velkým objemům, ale též vysokým komínům. Textilky vyvolaly rovněž rozvoj obytné výstavby nejružnějšího typu (od reprezentativních městských staveb přes továrníkové vily po činžovní bloky či dělnické kolonie) i celkovou městskou proměnu původně vesnických sídel a také nebyvalé zahuštění železniční sítě, která měla klíčovou roli jak pro export výrobků, tak pro dovoz surovin. Textilní průmysl přitom nebyl jediným odvětvím, které se v této oblasti prosadilo; významný podíl připadl i například sklářství.

6. Lineární průmyslové krajiny

Kniha Marilyn Palmerové a Petera Neaversona vnáší do svébytných typů průmyslových krajín zajímavý pojem „lineární krajina“, který zdůrazňuje, že formování krajiny průmyslem

může mít i tuto formu.²¹ Lineární krajiny se vážou buď na vodní toky jakožto zdroj energie, nebo – později – na dopravní trasy, zejména železniční, ale rovněž lodní. Vodní sílu ostatně využívaly řetězce vodních (obilních) mlýnů již od raného středověku. Ty také ukazují, že pro optimální využití vodní síly bylo nezbytné budování někdy i velmi dlouhých mlýnských náhonů. Další umělá liniová vodní díla byla (často v kombinaci s vodními nádržemi) zřizována také pro plavení dřeva či pro pohon důlních zařízení (viz výše).

Výraznější krajinnotvorný charakter získala vodní liniová díla až v souvislosti s rozvojem průmyslu. To se projevilo jak na řekách, které byly regulovány, napřimovány a nadřžovány jezy, někdy kombinovanými s vodními elektrárnami či zdymadly (pokud měly sloužit i lodní plavbě), tak budováním umělých vodních cest. V Anglii se budování vodních cest stalo nedílnou součástí celého období průmyslové revoluce a síť kanálů a průplavů (mnohde ve velmi složitém terénu a s nutností budovat i plavební akvadukty)²² zpočátku konkurovala i rychle se rozvíjející železnici. Řada zařízení, svými parametry zcela jedinečných, sloužících dokonce k vyrovnávání různých plavebních úrovní, dodnes funguje také ve Francii, Švédsku nebo Belgii, kde se obří zvedáky lodí na Centrálním kanále ve Valonsku dostaly na Seznam světového dědictví.²³ Na podobných principech založené obří zařízení v německém Braniborsku (Niederfinow) s uměle modelovaným prostředím je úchvatnou krajinnou dominantou, pohledově se uplatňující v širším kontextu. V přímořských oblastech byla přemostována široká ústí řek a dopravní infrastruktura byla integrována s rychle rostoucími přístavy, na něž se napojovaly četné překladištní či výrobní areály.

Také v českých zemích se řada výrobních provozů již od středověku soustřeďovala podél

Obr. 16. Svava (Sokolov). Ortofotomapa z poloviny 20. století velmi dobře zachycuje starší způsob dobývání hnědého uhlí v Sokolovské pánvi z mnoha malých kutišť, stejně jako počátek plošných skrývek ve střední části záběru. <http://kontaminace.cenia.cz/>, vyhledáno 18. 6. 2017.

Obr. 17. Svava (Sokolov). Nynější podoba území s aktivním hnědouhelným lomem Jiří (vpravo), jehož činnost zcela zlikvidovala krajinný reliéf východně od městyse. Obdobný dopad měla činnost lomu Medard-Libík v západní části území, ale jím vytvořená nová podoba krajiny byla následnou rekultivací a napuštěním jezera Medard relativně nedávno opět zcela změněna. WMS mapová služba ČÚZK: <http://lags.cuzk.cz/arcgis/services/>, vyhledáno 18. 6. 2017.

vodních toků a totéž pak platilo v průmyslové éře, ať již šlo o továrny využívající vodní pohon, nebo o využití vody v technologickém procesu. Nikde u nás však nevznikla tak výrazná koncentrace průmyslových závodů podél vodních toků, abychom mohli mluvit o lineární

■ Poznámky

18 Ibidem.

19 Plný název NKP zní „Budova bývalé přádelny s dílnou vzorkovny-dezinatura včetně strojního vybavení v areálu Alois Larisch v Krnově“, prohlášena nařízením vlády č. 50/2010 Sb., o prohlášení některých kulturních památek za národní kulturní památky.

20 Více k tématu lineárních krajín při vodním toku též v článku Petra Freiwilla v tomto čísle ZPP.

21 Palmer – Neaverson (pozn. 2), kapitola Linear landscapes, s. 25–29.

22 Ákoš Paulinyi, *Industrielle Revolution. Vom Ursprung der modernen Technik*, Reinbek bei Hamburg 1989. Česky vyšlo jako Idem, *Průmyslová revoluce: O původu moderní techniky*, Praha 2002.

23 Stručný popis zařízení je dostupný na webu Centra světového dědictví: <http://whc.unesco.org/en/list/856>, vyhledáno 27. 6. 2017.

18

19

Obr. 18. *Dotěžovaná plocha povrchového lomu při úpatí Krušných hor. Pohled ze zámku Jezeří. Foto: Karel Kuča, 2017.*

Obr. 19. *Vápencový lom Čertovy schody je neobyčejně výraznou součástí Chráněné krajinné oblasti Český kras. Foto: Karel Kuča, 2005.*

průmyslové krajiny. Rovněž lodní doprava byla vždy omezena na dolní toky Vltavy a Labe. Na rozdíl od některých jiných států nemáme ani soustavy vodních kanálů, jež by sloužily rozvoji průmyslu a dopravě materiálů a které by byly pro obraz krajiny zásadně určující. Určitou výjimkou bylo v první třetině 20. století vybudování *Batova kanálu* mezi Rohatcem a Otrokovicemi Tomášem Batou, který chtěl pro export své obuvi ze Zlína na světové trhy využít levnou lodní dopravu a také snáze dopravovat lignit z dolů v Lužici u Hodonína do firemních provozů na Zlínsku.

Za specifickou a v rámci České republiky jedinečnou formu lineární průmyslové krajiny lze ale považovat *Vltavskou vodní kaskádu* tvořenou soustavou velkých přehrad (od Lipna po Vrané nad Vltavou), které mají význam vodohospodářský i energetický. Z hlediska našeho tématu jsou významné zejména tím, že znamenaly zásadní a trvalou proměnu krajiny podél řeky. Tato proměna na jedné straně znamenala zánik řady sídel a samot, ale na druhé straně vznik rozsáhlých rekreačních území. Nejspodnější část kaskády slouží rovněž lodní dopravě (ovšem výhradně rekreační). Pod Prahou je pak vltavská vodní cesta doplněna o Hořinsko-vraňanský plavební kanál. Přehrad byly vybudovány i na dalších řekách České republiky, ale nikde již netvoří takto ucelenou soustavu.

To platí také o *Labi*, i když na jeho horním toku dvě menší přehrad najdeme. Labe, protékající mezi Jaroměří a Litoměřicemi polabskou rovinou, bylo ovšem zcela regulováno

a v rámci toho vybaveno soustavou velkých jezů s elektrárnami a/nebo plavebními komorami, takže je lze považovat za lineární průmyslovou krajinu. Tím spíše, že její součástí tvoří i velké tepelné elektrárny (Mělník, Chvaletice, Opatovice nad Labem), zásobované po souběžné železnici a zčásti i po řece, velká celulóžka ve Štětí, kolínské průmyslové závody a další.

Vlastní inženýrská díla přehradních hrází, plavebních zdymadel na regulovaných řekách a souvisejících elektráren jsou zároveň svěbytnou galerií vývoje průmyslového stavitelství 20. století. Jejich vysoká architektonická a konstrukční kvalita byla oceněna prohlášením vybraných z nich za národní kulturní památky v posledních letech.²⁴

Pro úplnost je třeba připomenout, že za specifické výrobní krajiny určené umělými vodními díly, které mají jako celek lineární charakter, lze označit rybníční krajiny pro chov ryb, které však řadíme mezi krajiny tradiční zemědělské výroby. Rybníční soustavy právě v České republice dosahují mimořádného rozsahu, i když jde o zlomek stavu existujícího zde v 16. století. Žádná větší rybníční soustava se neobešla bez umělých vodních kanálů přivádějících vodu do jednotlivých nádrží. Mezi nejznámější díla tohoto typu patří Zlatá stoka na Třeboňsku, Opatovický kanál²⁵ na Pardubicku, Lánská strouha (Sánský kanál)²⁶ na Poděbradsku či Mlýnka v Poodří.

Druhou velkou skupinou průmyslových „lineárních krajin“ jsou území postupně formovaná podél hlavních *železnic*, fenoménu, bez kterého si průmyslovou revoluci nelze představit. Železnice jako základní kapacitní dopravní infrastruktura této éry určovala hlavní směry přesunu surovin, zboží i osob. Krajinné dědictví železnice má nejrůznější podobu, protože „spíše než pouhými prostředky dopravy z jednoho místa na druhé, staly se železnice skutečnými koridory průmyslu.“²⁷ Trasy železnic

tvoří konstantu v obrazu krajiny, v kombinaci s mnoha dodnes udivujícími technickými díly mostů, viaduktů, tunelů nejrůznějších profilů a délek a se souvisejícími areály skladů.²⁸ Dopravní vybavení železnic od dob přepřahacích stanic pro koňská spřezání přes nezbytné vodárny parních lokomotiv, výtopny, navigační systémy, systémy závor na úrovnových křižnicích s jinými komunikacemi, to vše vytvořilo vizuálně zcela svěbytné součásti krajiny, s mimořádně složitými uzly s rozsáhlými kolejišti právě v průmyslových centrech, jež do současnosti vytvářejí hmotově odlišné části krajiny městské i venkovské.

V českých zemích, které se dodnes pyšní jednou z nejhustších železničních sítí v Evropě, chráníme doklady nejstarších památek tohoto druhu, jakými jsou *koněspřežná železnice* z Českých Budějovic do Lince nebo zbytky Pražsko-lánské koněspřežky ve středních Čechách. V daném kontextu je potřebné připomenout, že v následující etapě budování *parostrojní železniční sítě* byly trasy tratí napřimovány, protože mnohem rychleji jedoucí vlaky s lokomotivami již většinou nemohly využít trasy původních koněspřežných tratí. Části náspů a mostky jsou tak leckde jedinými doklady takových liniových dopravních krajin reliktní povahy.

Je důležité připomenout, že výstavba železnic byla prováděna státními i soukromými společnostmi a každá z nich se do obrazu míst

■ Poznámky

24 Například v roce 2008 byla za NKP prohlášena Vodní elektrárna v Třeštině, v roce 2010 byla za NKP prohlášena Vodní elektrárna – přehrada Les Království v Bílé Třeštině, v roce 2017 Vodní elektrárna v Poděbradech.

25 Z vlastní rybníční soustavy se dochovalo pouze torzo.

26 Rybníční soustava zcela zanikla.

27 Palmer – Neaverson (pozn. 2), kapitola Linear landscapes, s. 25–29.

28 Více též v článku Lukáše Berana v tomto čísle ZPP.

20

21

Obr. 20. *Kaznějov (Plzeň), obrovský kaolinový lom zásobující blízké kaolinové závody. Foto: Věra Kučová, 2013.*

Obr. 21. *Ledce (Židlochovice), soustava velkých pískoven ve vyvýšeném pásmu mezi řekami Svatkou a Jihlavou, které proto jako jedny z mála nejsou zaplavovány podzemní vodou. Foto: Věra Kučová, 2013.*

a krajiny zapsala svými typizovanými stavebními objekty (odlišujícími se od staveb jiných společností), zejména stavbami nádražních areálů. V České republice jsou v tomto signifikantní například tratě společnosti *Severní dráhy Ferdinandovy*, která vybudovala rozsáhlou síť a navíc provozovala až do roku 1945 kamenouhelné doły v ostravsko-karvinském revíru.²⁹ Neméně výrazné jsou ale i stavební projevy dalších železničních společností na našem území (například v jihozápadních či severovýchodních Čechách).

Trasy železnic na sebe logicky vázaly skladovací objekty, železniční vlečky napojily výrobní celky průmyslové, ale i zemědělské výroby a napomohly agro-produkčním oborům, jakými byly cukrovary, pivovary či lihovary, obilní síla a provozy pro zpracování zeleniny a ovoce. Železnice tak kromě těžkého a strojírenského průmyslu obsluhovala a vzájemně propojila výrobní provozy nejrůznější povahy ve městech i ve volné krajině.

K úvahám o lineární průmyslové krajině železnice patří také její dopad na vývoj sídelní struktury i urbanismu jednotlivých sídel. Nádraží, situované obvykle osamoceně za městem, téměř vždy vedlo k prioritnímu rozšiřování města právě tímto směrem, a to formou reprezentativní „nádražní“ třídy. Obecně lze říci, že právě existence železnice byla rozhodující pro celkový nárůst měst (zejména o bloky rodinných domů), zatímco města bez železničního spojení začala trvale stagnovat (Kouřim, Kelč). Železniční tratě také často vedly jinými trasami než tehdejší hlavní silniční síť, takže nové železniční uzly někdy vznikly i v lokalitách do té doby

málo významných (Česká Třebová, Choceň), které pak zaznamenaly nebývalý růst. Ojedinelé byla železnice i příčinou vzniku úplně nového města (Nový Bohumín, nyníější České Velenice, původně předměstí Gmündu), často vedla k proměně malé vesnice v město či městys (Podmokly, nyní součást Děčína, Všetaty, Pečky) a v mnoha případech ke vzniku nových „nádražních vesnic“ (například u Lužné či Jistebníka). Protože železnice sehrála klíčovou roli také v přepravě osob z venkova (zejména v dojíždění za prací do měst), vyvolala i nebývalý nárůst urbanizace starších vesnic ležících při hlavních tratích (například z Prahy do Kolína, Všetat či Kladna). Předpokladem pro to ovšem byla existence železničních zastávek, jejichž síť se zahušťovala postupně.

7. Městské průmyslové krajiny

Vymezením typu městské průmyslové krajiny již z měřítka krajiny přecházíme do měřítka jednotlivého města či souvislejší aglomerace a také do kontextu pojmu *historická městská krajina* (historic urban landscape), tedy pojmu, kterým UNESCO mimo jiné metodicky doporučuje, aby byl charakter zástavby měst a obraz urbánní struktury vždy nahlížen i morfologickými danostmi.³⁰ I když jednotlivé výrobní provozy byly ve městech a zvláště na jejich předměstích odedávna, teprve v epoše průmyslové revoluce zde vyrůstaly skutečné velké továrny a jejich komplexy. Ve druhé polovině 19. století se – v závislosti na objektivních podmínkách, zejména dopravních, ale i v důsledku osobní podnikatelské iniciativy – zformovala skupina měst s výrazným zastoupením průmyslu, a právě tato města pak v následujících zhruba sto letech zaznamenala také největší stavební rozvoj (některá další pak přibyla i ve druhé polovině 20. století). Je zřejmé, že abychom mohli mluvit o městské průmyslové krajině, musejí plochy průmyslové výroby tvořit významný podíl z celkové rozlohy intravilánu

města. Nemá smysl vyjmenovávat na tomto místě ta naše města, která takovou charakteristiku splňují (například Praha, Brno, Plzeň, Ústí nad Labem, Mladá Boleslav, ostravská aglomerace), zvláště když jde o města významná již před etapou průmyslové revoluce. Zvláštní pozornost by ale měla být věnována těm lokalitám, které se staly městy právě až v důsledku průmyslového rozvoje. Ten byl téměř vždy podmíněn napojením na železniční síť, jak jsme zmínili již výše.

Na tomto místě snad postačí upozornění na dvě městské průmyslové krajiny, které se svým charakterem od ostatních poněkud odlišují. První je aglomerace *Zlín-Otrokovice-Napajedla* s dominujícím průmyslem obuvnickým. Její osu tvoří říčka Dřevnice, jejíž ekonomické využití bylo zanedbatelné, takže lineární charakter této městské průmyslové krajiny je dán především morfologií krajiny a zčásti též lokální železnici. V obrazu urbanizované krajiny stále ještě dominuje obrovský baťovský tovární komplex ve Zlíně a doplňují jej menší gumárenské a chemické areály v Otrokovicích a Napajedlech. Bez těchto továren by rozsáhlá zlínská obytná aglomerace nikdy nemohla vzniknout. Její urbanistický charakter je zcela jedinečný. Kromě převrstveného historického jádra Zlína její charakter určují velké budovy nového centra u továrny a především kobercové čtvrtě kubických cihlových obytných domků. Zlín včetně Baťových závodů je chráněn jako městská památková zóna, což výrazně omezilo ztráty památkové hodnoty jak obytné zástavby, tak industriálních staveb – na rozdíl od nechráněných

■ Poznámky

29 Alena Borovcová, *Kulturní dědictví Severní dráhy císaře Ferdinanda*, Ostrava 2012.

30 Text doporučení k tématu je dostupný například zde: <http://whc.unesco.org/en/activities/638>, vyhledáno 24. 6. 2017.

22

Otrokovic, které charakterizuje podobná urbanistická struktura, i když s vesnickým jádrem.

Samostatnou poznámku při posuzování specifických městských výrobních krajín si zasluhuje také Žatec jako světově nejvýznamnější centrum zpracování a exportu chmele. Díky této komoditě se v 19. století na jihozápadním předměstí zformovala specifická průmyslová čtvrť s velkými sušárnami, sítírnami a sklady chmele, tedy obvykle velkými budovami s vysokými komíny. Na produkci chmele se vázalo i zdejší pivovarnictví, realizované v této době jednak v areálu pivovaru na ostrožně nad řekou, jednak v nově vybudovaném areálu velkého exportního pivovaru rodiny Antona Drehera ve strategické poloze při západním žateckém nádraží, který je jedním z nejkrásnějších pivovarů v českých zemích. Žatecký železniční uzel v té době významně zlepšil i dopravní podmínky pro vývoz sušeného chmele, pro který dosud byla kombinována vodní cesta přes Ohři a Labe a dálkové možnosti dopravy povozů.³¹

Společně s objekty nádraží, postupně doplňovanými o další skladovací objekty, vznikla v Žatci pozoruhodná aglomerace technických staveb spojených jak se zpracováním a exportem chmele, tak s dopravními funkcemi. Jakkoli čtvrť chmelařských objektů působí jako celek intenzivního průmyslu, je Žatec zpracovatelským centrem širší chmelařské krajiny, organicky vyvinuté pro potřeby pěstování a zpracování konkrétní zemědělské plodiny. Povahu Žatecké chmelařské oblasti spoluurčuje vedle svébytné žatecké urbanistické struktury nejen mimořádná koncentrace chmelnic na rozsáhlém území v širším okolí města, ale i existence menších sušáren (historických i novodobých) a linek na posklizňové zpracování chmele ve všech vesnicích oblasti.³²

8. Krajiny potravinářského průmyslu

V nástinu vlivu průmyslu na formování krajiny nelze pominout potravinářský (zemědělský) průmysl. Jednotlivé továrny na zpracování zemědělských plodin sice jen málokdy vytvářejí větší koncentrace, takže máme tendenci je vnímat jako jednotlivé projevy průmyslu v jinak

Obr. 22. Chlum (Dubá). Lámáním kamene postupně likvidovaná významná krajinná dominanta Máchova kraje. Foto: Karel Kuča, 2009.

zemědělské krajině, jenže tato krajina, dodávající plodiny ke zpracování, byla nedílnou součástí celého ekonomického modelu. Zvláště výrazné je to u cukrovarů, které vždy zpracovávaly především cukrovou řepu ze své spádové oblasti, aby se minimalizovaly náklady na dopravu. Krajiny zemědělského průmyslu jsou tedy vlastně krajinami zemědělskými, transformovanými ovšem podmínkami průmyslové éry. To je zvláště výrazné například v obrazu širšího Polabí či Hané, donedávna výrazně ovlivňovaných areálů velkých cukrovarů nebo sladoven (Pečky, Velim, Bedihošť, Kojetín a další).

Je bohužel nutno přiznat, že památková péče obecně nebyla v době přelomových majetkových změn počátku 90. let 20. století připravena na hrozbu plošné likvidace zejména cukrovarnického průmyslu (ale i jiných výrobních odvětví). Při překotné privatizaci a nástupu konkurenčního zahraničního kapitálu nedokázala z nejrůznějších důvodů zabránit demolicím mnoha velmi cenných, památkově ovšem nechráněných areálů, ve kterých výroba skončila.³³ Po plošné redukci cukrovarnického průmyslu v posledních desetiletích přetrvávají jen ojedinělé příklady. Ovšem také budoucnost těch, které dosud přežívají, je značně nejistá, protože najít jejich nové využití je velmi obtížné. Podobně rychle z obrazu krajiny mizí lokální lihovary se svými typickými komíny, ať již jde o výrobní celky venkovské, nebo městské (zcela aktuální je případ likvidace smíchovského lihovaru).³⁴

Průmyslová krajina versus stopy průmyslu v krajině

V předchozím textu jsme se snažili roztřídit hlavní typy krajín formovaných průmyslem. Zde se ovšem dostáváme ke klíčové otázce: kde leží hranice mezi „skutečnou“ průmyslovou krajinou a pouhými stopami průmyslu v krajině, které jsou na našem území prakticky všude? Domníváme se, že základní axiomy jsou dva. Prvním je zásadní míra proměny, kterou krajina v důsledku industriální činnosti prodělala. Na daném území tedy musí převážovat buď krajina, jejíž morfologie se zcela změnila v důsledku těžby (včetně výsypek), nebo krajina převrstvená průmyslovými závody, dopravní infrastrukturou a také obytnou zástavbou vázanou na industriální aktivity. Druhým axiomem je dostatečná velikost území, aby o něm již bylo možné mluvit jako o krajině. Jedna, byť větší továrna ještě průmyslovou krajinu nevytváří.

Takové parametry nepochybně splňuje Ostravsko-Karvinsko, Kladensko, Příbramsko, podkrušnohorské pánve a další území, například reliktní montánní krajiny Krušných hor. Možná, že z hlediska velikosti lze za mezní případ považovat kutnohorský stříbrný revír, zahrnující jak kopec (jehož reliéf je těžbou zcela proměněn) a město Kaňk, tak celou historií Kutnou Horu vyrostlou na někdejších dolech a vzniklou jen díky prostředkům generovaným hornictvím. Kutnohorské hornictví spadá přirozeně ještě do předindustriální etapy, ale jeho rozsah a míra ovlivnění podoby krajiny byly mimořádné. Parametry minimální přípustné velikosti asi naplní i komplex kaolinových dolů na Kaznějovsku.

Jednotlivé kamenolomy, byť velké, naopak určitě nemůžeme považovat za průmyslovou krajinu; jde o pouhé stopy průmyslu v krajině. O průmyslové krajině by bylo možné mluvit jen v případě větší koncentrace takových lokalit na určitém území. Širší krajinný dopad má nepochybně koncentrace velkých vápencových lomů v Českém krasu, technologicky a dopravně propojených s vápenkami a cementárnami v oblasti Berouna a Králova Dvora.

Vedle výše uvedených, relativně jednoznačných případů existují též případy výrazně sporné. Lze za průmyslovou krajinu považovat například soustavu velkých textilních továren na Tanvaldsku, které se i svým bohatým architektonickým ztvárněním snažily do krásné horské krajiny co nejlépe začlenit (nemluví o tom, že využívaly v maximální míře vodní energii)? Problémem zde přitom není velikost území (ta je dostatečná), ale zda byl její starší sídelní a obecně i přírodní charakter přetvořen průmyslovými a jimi podmíněnými aktivitami skutečně zásadně.

■ Poznámky

31 Detailněji viz dokumentaci k nominaci tématu Žatec – město chmele na Seznam světového dědictví, Žatec 2016, dostupné online na https://www.zatec-townof-hops.com/test/pdf/Nom_Doc.pdf. – Vladislava Valchářová (ed.) – Lukáš Beran – Jan Zikmund, *Industriální topografie / Ústecký kraj*, Praha 2011, s. 263.

32 Více v článku Lucie Radové v tomto čísle ZPP.

33 Miloš Matěj, Chceme, nebo nechceme technické a průmyslové památky, *Zprávy památkové péče* LXXIII, 2013, s. 179–186.

34 Smíchovský lihovar je aktuálně bořen a na jeho místě bude vybudován nový obytný celek. Z původních budov více než 150 let starého lihovaru zůstane někdejší varna a padesátimetrový komín. Nejstarší stavby v lihovaru pocházely z roku 1836. Zdroj: http://praha.idnes.cz/galerie-ze-smichovskeho-lihovaru-zbude-varna-a-komin-postavi-tu-areal-s-500-byty-1yj-/metro.aspx?c=A151007_081510_co-se-deje_lupo, vyhledáno 24. 6. 2017.

23

24

25

Obr. 23. Kostelec nad Labem (Neratovice), malá vodní elektrárna se zdymadlem, jedna z vynikajících technických staveb labské vodní cesty a lineární průmyslové říční krajiny. Foto: Karel Kuča, 2006.

Obr. 24. Smržovka (Tanvald), přádelna firmy Johanna Priebische Dědicové zvaná Klášter (dnes firma SEBA T) má stejně jako další textilní továrny v tomto regionu slohově neobyčejně náročnou architektonickou podobu s cílem stát se plnohodnotnou estetickou součástí horské krajiny. Foto: Karel Kuča, 2017.

Obr. 25. Tepelná elektrárna Chvaletice (Přelouč), jejíž skutečné rozměry prozradí až srovnání s kostelem v Trnávce. Roku 1915 zde byly založeny hlubinné manganové doby. V 50. letech 20. století zde existoval největší povrchový lom v českých zemích, dále úprava a výroba pyritového koncentrátu. V 60. letech byla těžba zastavena a na místě lomu byla postavena tepelná elektrárna, pro níž byl vybudován říční přístav pro lodní dopravu uhlí ze severních Čech. Vznik elektrárny tedy znamenal nové využití staršího brownfieldu. Elektrárna je součástí průmyslových podniků vázaných na labskou vodní cestu, po níž je zčásti zásobována severočeským hnědým uhlím. Foto: Karel Kuča, 2013.

Podobně sporná mohou být jakákoli lineární seskupení dokladů průmyslových aktivit, ať už podél vodního toku nebo železnice, protože jde o „čáru v krajině“ (byť reálně širokou i několik kilometrů), nikoli o ucelenou oblast. Tato

„čára“ mimoto není souvislá, jde spíše o sled vzájemné oddělených bodů.

Problematická je také kategorie městské průmyslové krajiny, protože jde vždy pouze o část širšího urbánního prostředí – a i to má parametry krajinného rozměru jen v případě největších aglomerací.

I tyto příklady ukazují, že otázka, co je a co není průmyslová krajina, není zdaleka triviální. Cílem tohoto článku však není přinést již v tuto chvíli jednoznačnou definici, ale především formulovat otázku, která – pokud je nám známo – zatím takto přímo položena nebyla.

Je možné, že lze na průmyslové krajiny pohlížet obdobně jako na krajiny komponované (viz dále), byť jde o něco zcela odlišného. Vedle krajiny, ve kterých je záměrné kompoziční přetvoření skutečně výrazné a zásadní, můžeme znaky komponované krajiny rozlišovat i tam, kde jde o zásahy menší (například hvězdice alejí sbíhajících se ke kostelu), které pouze doplňují krajinu organicky vyvinutou. V tomto smyslu bychom za znaky průmyslové krajiny mohli považovat všechny koncentrovanější stopy průmyslu v krajině.

Průmyslové krajiny jako kategorie historické kulturní krajiny

Připusťme, že v tuto chvíli už víme, jakých forem může přetvoření krajiny průmyslem nabý-

vat a alespoň část takových území dokážeme již nyní prohlásit za „skutečnou“ průmyslovou krajinu. Zatím jsme se však zabývali pouze vnitřním členěním krajiny formovaných průmyslem, nikoli však postavením takových krajiny v obecné kategorizaci historické kulturní krajiny.

Ta je součástí *Prováděcí směrnice Úmluvy o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví* zpracované na základě principů přijatých na 16. zasedání Výboru pro světové dědictví v prosinci 1992 v Santa Fé (USA). Zde je obsažena obecná definice kulturní krajiny: „Kulturní krajiny představují kombinovaná díla přírody a člověka, která jsou dokladem vývoje lidské společnosti a sídel v průběhu historie, pod vlivem fyzikálních omezení a/nebo příležitostí daných jejich přírodním prostředím a vlivem postupných společenských, ekonomických a kulturních vlivů jak vnitřních, tak vnějších.“ Je zřejmé, že takovou definici naplňují i krajiny formované industriální činností.

Uvedeny a definovány jsou zde i základní typy historických kulturních krajín:

„I. Komponovaná kulturní krajina navržená a vytvořená záměrně člověkem;

II. Organicky vyvinutá krajina [a v ní subkategorie] a) reliktní nebo fosilní krajina a b) kontinuální, stále se vyvíjející neboli evolutivní krajina;

III. Asociativní kulturní krajina.“

Bližší definice těchto kategorií s příklady z prostředí České republiky byly již vícekrát publikovány.³⁵ Povaha kategorií je ostatně vcelku zřejmá již z jejich pojmenování.³⁶

Do které z těchto kategorií průmyslová krajina patří, ale není zcela jasné.³⁷ Komponovaná ani asociativní krajina to nepochybně – až na výjimky, například s částmi kompozičně zajímavých výrobních celků či s konkrétními silnými příběhy osobností podnikatelů nebo procesů – není, takže zbývá pouze kategorie organicky vyvinuté krajiny. Ale je tomu tak doopravdy? Nechybí nám čtvrtá kategorie právě pro průmyslové krajiny? Průmyslové krajiny se totiž v řadě aspektů od těch ostatních v naprosté většině případů zásadně liší. Komponovaná krajina byla vytvořena (v jedné či více etapách) s cílem trvalého estetického působení takového území. Organicky vyvinuté kulturní krajiny, vázané především na zemědělské hospodaření, sledovaly rovněž dlouhodobou udržitelnost takového využívání území. Platí to jak o krajinách obecně zemědělských, tak o krajinách upravených pro specifické formy využití (krajiny viniční, chmelařské, ovocnářské, rybniční aj.). Ve všech případech tedy bylo cílem vytvořit stabilní uspořádání území, které by co nejlépe těmto potřebám dlouhodobě sloužilo.

Rozvoj průmyslu jakožto nezbytný předpoklad vzniku krajin, které můžeme nazvat průmyslovými, představuje výrazně odlišný, v podstatě protikladný proces, a to tím více, pokud byl založen na bezohledné exploataci přírodních zdrojů, které byly dříve či později vyčerpány. Tento protiklad se projevoval nejen v průmyslové éře, ale mnohem dříve. Typickým příkladem jsou novověké sklárny, jejichž činnost byla podmíněna dostatkem dřeva pro provoz sklářských pecí. Spotřeba tohoto paliva byla tak velká, že znamenala odlesnění celé okolní oblasti, z níž bylo rentabilní dřevo dovážet. Obnova lesů nemohla tomuto tempu stačit, proto byly sklárny po určité době přemísťovány na nová místa, kde byl dřevo dostatek, a celý proces se opakoval. Pokud byl tedy provoz skláren limitován dostatkem palivového dříví, nemohlo jít v dané lokalitě o dlouhodobě udržitelné podnikání. Současně tím bylo zakódováno jeho destruktivní působení na okolní krajinu, kterou však bylo možné později rehabilitovat (znovu zalesnit). Je to zcela odlišný princip než například u fungování soustav vodních mlýnů na vodních tocích, jejichž provoz byl díky využívání vodní síly dlouhodobě udržitelný. Obdobně destruktivní jako provoz skláren mohly být již od středověku i důsledky hornictví, pokud se rozvíjelo ve velké intenzitě a koncentraci (Kutná Hora / Kaňk, Krušnohoří). V tomto případě šlo výlučně o exploataci neobnovitelného přírodního bohatství, takže po vyčerpání ložisek drahých ko-

vů následoval zákonitý úpadek a konec dolování. Je logické, že důlní díla a stavby byly opuštěny a později zanikly a také viditelné stopy po těžbě a zpracování rud (např. propadliny, pinky aj., nemluvě o podzemních štolách) v takové protoindustriální krajině postupně překryl sukcesní přírodní vývoj, nicméně stále existují. Taková posttěžební krajina je nepochybně reliktní. Než se stala reliktní, byla však krajinou organicky vyvinutou? Jistě, v řadě oblastí se dolovalo dlouho, postupně na různých místech, ale cílem nebylo a nemohlo být dlouhodobě udržitelné využívání krajiny, ale pouze její exploatace a – v podstatě – ničení.

Průmyslová éra se od starších období liší především nebývalými možnostmi, které přinesla technická revoluce jak z hlediska energetické základny (využití páry, později elektřiny) a dopravy (železnice), tak koncentrace výroby do velkých továren. To současně soustředilo pozornost na těžbu uhlí, které bylo rozhodující surovinou pro výrobu energie (jak pro průmysl samotný, tak pro železnici). Míra využití obnovitelných zdrojů energie (vodní síly) mohla tehdy být – zvláště v našich podmínkách – jen velmi omezená.

Surovinová základna, tedy zejména ložiska černého a hnědého uhlí, ale i jiných surovin (vápenec, štěrkopísek aj.), byla tedy i v průmyslové době logicky klíčovým faktorem, který rozhodl o tom, které území se bude vyvíjet industriálním směrem a které ne. Díky rozvoji železnice sice bylo možné dopravit vytěžené uhlí relativně levně prakticky kamkoli, kam vedly koleje, ale přirozeně bylo ekonomicky nejvýhodnější soustředit jak výrobu energie, tak energeticky náročnou výrobu co nejbližší těžbě. To vidíme nejvýrazněji na Ostravsku-Karvinsku a zčásti i na Kladensku, kde byl velkým odběratelem uhlí kromě kladenských hutí i pražský průmysl. Průmyslový rozvoj rozsáhlého revíru nad rámec vlastní těžby uhlí a výroby elektřiny naopak zůstal značně omezen, protože hlavním odběratelem uhlí byl průmysl brněnský.

Zejména od druhé poloviny 19. století prodělaly některé části českých zemí neobyčejně prudkou a koncentrovanou industriální proměnu v míře nesrovnatelné s předindustriální epochou. To platí také o míře dopadu na krajinu. Tyto změny, které můžeme velmi dobře sledovat v kartografických i jiných pramenech, probíhaly zcela pragmatickým způsobem, sledujícím okamžitý ekonomický efekt. S rychlým zvyšováním spotřeby energie a kapacity dopravní infrastruktury se zvyšovala i míra využívání přírodních zdrojů a souvisejících proměn krajiny, jak z hlediska morfologie (v důsledku povrchové těžby či poklesů po těžbě hlubinné), tak jejího zaplňování výrobními objekty,

ale i obytnou výstavbou. To vše znamenalo narušení či likvidaci starší podoby krajiny v daném místě či území. Připomeňme, že naše důlní revíry, např. na Ostravsku-Karvinsku či v Podkrušnohoří, byly až do poloviny 19. století oblastmi vysloveně zemědělskými. Podnikatelské aktivity neusilovaly (a z podstaty tehdy ani nemohly usilovat) o vytvoření podmínek dlouhodobě udržitelného rozvoje krajiny. Je to logické, neboť například těžba uhlí se může rozvíjet pouze do vyčerpání nerostných zásob. Podobně například vysoké pece mohou fungovat pouze při dostatku či efektivitě dovozu surovin nezbytných pro výrobu a pouze za podmínek zajišťujících ziskový provoz. Zejména průmyslové krajiny založené na těžbě neobnovitelných přírodních zdrojů a na těžkém průmyslu jsou tedy ze své podstaty velmi nestabilní, nejen z hlediska svého rozsahu a podoby, ale i samotné existence. Vyznačují se nejprve obdobím prudkého rozvoje (rozšiřování), které nelze charakterizovat jako organický vývoj, potom dosáhnou vrcholné fáze, za níž zákonitě

■ Poznámky

35 Naposledy např.: Karel Kuča (ed.), *Krajinné památkové zóny České republiky*, Praha 2015.

36 V této souvislosti je podstatné připomenout, že téměř neexistují území, o nichž by bylo možné tvrdit, že představují pouze jednu z uvedených základních kategorií kulturní krajiny. Zvláště to platí o kategorii asociativní kulturní krajiny, která v zásadě nemůže existovat „sama o sobě“, ale vždy představuje pouze „druhotný překryv“ nad – obvykle organicky vyvinutou – krajinou, která zde existovala mnohem dříve, což je typické například pro bojiště. Ovšem také komponovaná kulturní krajina prakticky vždy vznikala nad starším uspořádáním krajiny a jen málokdy je dokázala zcela přetvořit. Prakticky pouze organicky vyvinutá krajina může existovat „sama o sobě“, ale i v ní většinou najdeme části komponované či asociativní. Název kategorie „organicky vyvinutá krajina“ svým pojmenováním může navozovat představu, že se takové krajiny vytvářely postupným vývojem v rámci dlouhého časového období. To je často pravda, nicméně základ takové krajiny může být založen v poměrně krátkém historickém období. Uvědomme si, že do této kategorie organicky evolutivních krajin bezpochyby patří i rozsáhlé oblasti vrcholné středověkých lánových vesnic, které vznikly jednorázovou lokační akcí a základní organizace krajiny se pak po staletí již výrazněji neměnila, protože ideálně vyhovovala účelu, pro který byla vytvořena.

37 K tématu více například uvádí Torsten Meyer, A Plea for the Protection of Industrial Cultural Landscape (Plädoyer für den Schutz von Industriekulturlandschaften), in: Marie-Theres Albert – Sieglinde Gauer-Litz (edd.), *Perspektiven des Welterbes/Constructing World Heritage*, Frankfurt am Main – London 2006, s. 172–177. Článek je více komentován v následujícím příspěvku Věry Kučové.

26

27

Obr. 26. Zlín, někdejší Batovy závody při leteckém pohledu od jihovýchodu. Foto: Jakub Karas (UPVISION), 2014.

Obr. 27. Plzeň, městská průmyslová krajina formovaná významným železničním uzlem, areálem Škodovky na západě a pivovarů na východě. Pohled od Říského (Jižního) Předměstí k východu na Pražské (Východní) Předměstí s hlavním nádražím a komplexem pivovarů. Foto: Jakub Karas (UPVISION), 2014.

následuje náhlý nebo pozvolnější úpadek a obvykle i zánik jejich industriální podoby.

Pozorujeme zde tedy podobné zákonitosti a charakteristiky jako u exploatace krajiny ve starších dobách, ale v nesrovnatelně větším rozsahu. Zatímco ještě ve druhé polovině 20. století jsme mohli zažívat vrcholné etapy vývoje našich industriálních krajín, nyní již zřetelně pozorujeme, jak se proměňují jednak směrem k industriálním krajínám torzálním, jednak se jejich tvář znovu mění v důsledku rekultivací či zcela odlišného využití, takže ztrácí charakter průmyslové krajiny úplně. Nejvýraznější jsou tyto proměny logicky v oblastech povrchové těžby uhlí. Právě zde nejlépe vnímáme nejen to, jak totálně se krajina industriální činností proměnila, ale také to, že po rozsáhlých rekultivacích zde dnes vidíme krajinu zase zcela odlišnou. Je tu více než jinde zřejmé, že existence průmyslové krajiny může být velmi krátkodobá, dočasná. Současně nemůže být pochyb o tom, že takto nadakrát totálně proměněná krajina nemůže být řazena do kategorie krajín organicky vyvinutých, jejichž určujícím znakem je právě stabilita uspořádání. Domníváme se proto, že funkční nebo průmyslem kontaminované průmyslové krajiny nemohou být mechanicky řazeny do žádné ze tří v úvodu zmíněných kategorií historické kulturní krajiny podle dělení Operačních směrnic k provádění Úmluvy o ochraně světového dědictví, resp. obecně

je i obtížné chránit jejich autenticitu a obraz do budoucna. Pokud se má ke studiu a případné ochraně vybraných průmyslových krajín změnit přístup, zdá se, že vyžadují kategorii samostatnou, v jejímž rámci bude přirozeně možné rozlišovat různou míru přetvoření původního (předchozího) charakteru krajiny včetně její morfologie.

Limity památkové ochrany průmyslové krajiny

V závěru článku by se jistě slušelo nabídnout řešení do budoucna, jak významné průmyslové krajiny chránit či regenerovat. S vědomím, že to nemůže být úkolem pouze památkové péče, ale především územního plánování a ochrany přírody a krajiny. Je logické zvažovat, nakolik budou rysy typické průmyslové krajiny vnímány jako pozitivní hodnoty z hlediska ochrany krajinného rázu, které významné stavební dominanty budou v územně analytických podkladech vyznačovány jako limity apod.

Po několika desetiletích vysvětlování významu a hodnoty průmyslového dědictví se již vybraným nejcenějším industriálním areálům a stavbám dostalo památkové ochrany, byť to samo o sobě automaticky nezaručuje uchování jejich autentické podoby. Tento vzorek by měl být v rámci možností dále rozšiřován, aby byl skutečně reprezentativní.

Podíváme-li se na dosavadní stav památkové ochrany průmyslového dědictví z hlediska průmyslových krajín, je zřejmé, že právní ochrana jednotlivých areálů a staveb je velmi důležitá, ale sama o sobě nestačí. Pokud totiž půjde o jednotlivosti v jinak zcela změněném prostředí, bude výpovědní hodnota takových památek omezená, stejně jako nám několik jednotlivě zachovaných domů začleněných do panelového sídliště neposkytne představu o tom, jak vypadalo původní město. Ochrana „prostředí“ průmyslové krajiny je dosud prakticky neřešený

problém a jednoduché recepty zatím nebyly nalezeny ani u našich západních sousedů, kde probíhá živá odborná diskuse o možnostech a limitech takového snažení. Je jasné, že zejména největší průmyslové krajiny spojené s těžbou a těžkým průmyslem nebylo a není reálné chránit, tedy konzervovat ve vrcholné fázi jejich vývoje a na celém území. Na pečlivě vybraných výsecích prostředí, navazujících na již chráněné areály, by to však možné být mělo.

Je pouze zdánlivým paradoxem, že prostředí těžebních krajín se velmi dobře zachovalo v reliktních montánních krajínách Krušných hor či Kaňku, a zde by se tedy mohl uplatňovat podle uvedeného členění kulturních krajín UNESCO pojem „krajina organická, evolutivní“, ve své reliktní podkategorii. Nadzemní stavby, beztak spíše provizorního charakteru, samozřejmě zanikly a změnil se i přírodní kontext, když někdejší intenzivně využívané plochy překryl les či jiná vegetace. Podzemní části důlních děl se však zachovaly většinou intaktně, stejně jako stopy dolování i zpracování rud na povrchu. To proto, že území bylo v minulosti opuštěno, ponecháno svému osudu a neproběhly zde žádné rekultivace. Jistě k tomu přispěla i odlehklá horská poloha (alespoň v případě Krušných hor) a špatně přístupný svažité terén.

Mnohem obtížnější bude zachovat reprezentativní výseky průmyslové krajiny ostravsko-karvinského revíru. Je zřejmé, že zachování rozsáhlejšího území v jeho vrcholné industriální, funkčně aktivní podobě je velmi obtížné ze samotné podstaty. Výrobní procesy, omezená dostupnost často nebezpečných provozů a v neposlední řadě majetkoprávní souvislosti činí z těchto dokladů hospodářského vývoje velmi složité téma. Pouze pokud si společnost včas uvědomí hodnotu průmyslového dědictví pro identitu dané oblasti i jednotlivých míst, může do popsaného ekonomicky podloženého

vývoje „nesystémově“ vstoupit a usilovat o zachranu alespoň těch nejikoničtějších staveb či areálů. Samozřejmě s vědomím značných finančních nákladů, které bude zajištění jejich další existence vyžadovat. Lze snad konstatovat, že díky mnohaleté iniciativě památkové péče a výjimečným výkonům v oblasti odborné výzkumné a publikační činnosti Národního památkového ústavu se v ostravsko-karvinském revíru podařilo na poslední chvíli zvrátit zánik alespoň vybraných celků a se zapojením nemalých prostředků vlastníků a výraznou podporou z veřejných prostředků se daří zachránit alespoň malý vzorek důlního a hutního dědictví. Je přitom jasné, že i kdyby ve druhé polovině 20. století památková péče již doceňovala hodnoty průmyslového dědictví v celostních vazbách, podobně jako tomu bylo při výběru měst a vesnic k památkové ochraně, neměla by reálnou šanci prosadit ochranu této průmyslové krajiny v její vrcholné podobě a komplexní funkční skladbě na celém území. Dnes jsme již ve zcela odlišné situaci, neboť nynější ostravsko-karvinský revír již vlastně není krajinou industriální, ale především postindustriální, protože velká část jejích komponent již zanikla, což platí jak o nadzemních částech důlních i jiných provozů, tak o prostředí jako celku. Z hlediska v úvodu zmíněné kategorizace kulturních krajín a útlumu původních funkcí by tedy mohl být rovněž chápán jako „reliktní krajina“, ale jen v těch částech, kde dosud nebyla provedena rekultivace. Takto by bylo možno nahlížet například na rozsáhlé brownfields po zbořených industriálních provozech či plochy zbořených či různě degradovaných hornických kolonií, odvaly, popřípadě i na území dříve zcela změněná v důsledku poddolování. Problém spočívá v tom, že jejich nynější podoba je – například v důsledku zániku staveb – výrazně odlišná od výsledného historického stavu. Ale i samo jejich udržení v nynější podobě by bylo v důsledku pokračující sukcese velmi obtížné. Přes všechny obtíže si tento problém zaslouží alespoň diskusi. Zachování vybraných postindustriálních ploch v nerektulivované podobě má totiž velký celospolečenský význam jako ukázka toho, jak vypadalo hlubinné dolování a jaké mělo důsledky. Pouze reálný zážitek z návštěvy takového území to totiž dokáže zprostředkovat již současné generaci, nemluvě o generacích příštích.

Obdobné problémy samozřejmě vystávají i na Kladensku a v dalších kamenouhelných revírech. Nevyhýbají se ani jiným těžebními krajinám. Právě v současnosti bylo rozhodnuto, že na Příbramsku budou zlikvidovány všechny odvaly po těžbě uranu, pro obraz krajiny zcela určující. Důvodem je jednak zájem o druhotné

využití v nich stále ještě obsažených surovin, jednak ekologická zátěž.

Asi ještě větší problémy by vyvolala snaha vytipovat alespoň části podkrušnohorských povrchových dolů, které by byly vyřaty z rekultivace pro zachování realistické ukázky toho, co znamená velkoplošná povrchová těžba, pro budoucí generace. Referenční ukázka povrchovou těžbou zasažené krajiny může být velmi důležitá nejen z hlediska dokumentárního, ale i pro objektivitu rozhodování, pokud by tyto formy těžby byly v budoucnu opět zvažovány. Je ale zřejmé, že ani v Podkrušnohoří asi nebude reálné zachovat nynější obraz těchto území. To by bylo možné pouze za předpokladu, že by bylo cíleně bráněno přirozenému sukcesnímu vývoji, tedy zarůstání vegetací. Zajímavé by přitom jistě bylo i srovnání s jiným takovým územím, kde by byl sukcesní vývoj naopak umožněn.

Podobné úvahy vedou též kolegové z jiných zemí. Dosavadní diskurs v otázkách rekultivací posttěžebních krajín a možností uchování referenčních částí odráží například esej Norberta Tempela.³⁸ S ohledem na to, že otázka rekultivací je pro české země zvlášť důležitá, věnujme některým z nich pozornost. Tempel v odkazech na zcela recentní či probíhající projekty v sousední německé Lužici nebo více vzdáleném Porúří upozorňuje, že „*krajiny, které se vyvinuly v době industrializace, jsou nyní ohroženy de-industrializací, jakkoli jsou hodny ochrany*“. Eсей korektně připomíná ekologické zátěže, jež byly do krajiny vneseny procesy s toxickými produkty, včetně radioaktivních odpadů, což objektivní náhled na dané téma ztěžuje. Přestože v průběhu 20. století dospěla památková péče k ochraně industriálních památek, v otázce rekultivací je její postoj mnohem defenzivnější než dříve. Společnost totiž očekává, že v procesu renaturace bude „zrecyklována krajina“ vypadat co nejvíce „jako přírodní“, a tyto myšlenky mají od počátků ochrannářských hnutí navrch. Tempel přitom upozorňuje, že obrana dokladů industriální doby proti samovolné sukcesi (která znejasňuje obraz průmyslové krajiny) umělými postupy včetně užívání herbicidů je společensky a ekologicky nepřijatelná. Novým pohledem z Lužice jsou již přijaté principy, podle nichž je budoucí konverze krajiny častěji připravována preciznějším tvarováním výsypek pro budoucí transformaci na rekreační destinace oproti dřívějším náhledům zvažujícím likvidaci hald. I zde určitě platí, že se teprve otevírá diskuse, kterou bude prospěšné od počátku vést s kolegy z jiných států, kde řeší obdobnou problematiku.

I při vědomí obtíží spojených s fyzickým zachováním průmyslových krajín je o to větší důraz třeba klást na průběžnou dokumentaci vývoje jejich podoby. Nebýt fotodokumentace, dokázali bychom si už dnes jen těžko představit, jak ve skutečnosti tyto oblasti vypadaly ve vrcholných etapách svého vývoje. Uchování dostupných informací je nyní nakonec důležitější než precizní typologie, ovšem právě pro vysvětlení „typičnosti“ či „vzácnosti“ určitých krajín je důležité pracovat na odborném základě.

Spontánní zájem veřejnosti o poznávání nejširších aspektů vývoje techniky na mnoha místech České republiky dává předpoklad, že společenská poptávka po poznání zanikajících výrobních areálů a krajinných souvislostí bude růst. Společnost 21. století, závislá na digitálních technologiích, ztrácí povědomí o ještě nedávno zcela běžných procesech vyžadujících mechanické vybavení. Rychlost pokroku a ústup od běžných „opravárenských“ dovedností, orientace na konzumní způsob života a rychlou obměnu předmětů spotřeby, to vše akcelerovalo zánik řemesel, která ještě v době socialistického deficitu služeb umožňovala řadu svépomocně prováděných prací.

Znalost toho, „jak se co dělá“ nebo „jak se co dělalo“ v době doslova před pár lety, zaniká, aniž byly zdokumentovány zcela jednoduché procesy. Zahraniční inspirace využívající autentického výkladu dělníků o jejich práci v multimediálních expozicích jsou jednou z možností, jak opuštěné, uzavřené provozy přiblížit bez množství průvodců. Památková péče spolu s technickými muzei může významně napomoci tomu, jak podrobně a celistvě svědectví o průmyslovém vývoji zanecháme budoucím generacím. Jedním z předpokladů pro koncepční podklad pro rozhodování o společenské podpoře dokumentace, ochrany či záchrany částí (nejen) průmyslových krajín a stop průmyslu v krajině by měla být i národní typologie krajín, k níž jsme se zavázali podpisem Evropské úmluvy o krajině.

Článek vznikl v rámci výzkumného projektu Identifikace a prezentace památkového potenciálu historické kulturní krajiny České republiky (kód projektu DG16P02B011), financovaného z Programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity (NAKI II).

■ Poznámky

³⁸ Norbert Tempel, Post-industrial landscapes, in: James Douet (ed.), *Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, Lancaster 2013.